

PRIESTOR AKO HLAVNÝ KONCEPT VÝSKUMU GEOGRAFIE. SMEROM KU KRITICKÉMU KONCEPTU PRIESTORU

Miloslav MICHALKO¹

Abstract: *In this paper we will try to conceptualize space from the philosophical as well as from the geographical point of view. Continually we deal with the concept of space through various forms of its perception. Our main aim is to conceptualise space in terms of critical geography. To define the concept of critical-geographic space we use mostly a tripartite concept of space introduced by David Harvey (2005, 2006a, 2006b), a major critical geographer.*

Key words: *space, concepts of space, concepts of critical space, collective memory, David Harvey*

ÚVOD

Pri štúdiu geografických javov, ale tiež ekonomických, sociologických, kultúrnych a iných, keďže sa všetky odohrávajú na istom území, je základnou entitou priestor. Podľa Agnewa a Duncana (1989 in Drobík, 2010) je spoločnosť kľbkom hlbších priestorových štruktúr. Došlo k prepojeniu geografie so sociológiou, ekonómiou a kultúrnou antropológiou. To sa prejavilo v konfrontácii nových priestorových poňatí s tými, ktoré prichádzajú z príbuzných vedných disciplín. Jedná sa napríklad o polohu (*location*) u ekonómov a ekonomických geografov, chápaných priestor ako daný, merateľný a neutrálny, o lokálnosť (*locale*) danú prepojenosťou každodenných sociálnych interakcií v priestore, ktorú študujú sociológovia a humanistickí geografi, či zmysel miesta (*sense of place*) a jeho vplyv na utváranie identity človeka, čo je doménou štúdia antropológov či kultúrnych geografov. Agnew a Duncan (1989 in Drobík, 2010) tak predstavili geografiu ako výsostne integrujúcu vednú disciplínu a svojim tvrdením tiež podopreli jej dôležitosť v celom systéme spoločenských vied. Ak je niečo, čo poskytuje geografii osobitosť medzi ostatnými vednými disciplínami, potom je to práve možnosť celostnosti pohľadu, hoci sa jedná o nazerania zdôrazňujúce priestorové/regionálne aspekty vybraných otázok (Novotný, 2004).

V tomto príspevku sa pokúsime uchopiť zložitost' teoreticko-filozofických prístupov nazerania na priestor a následne sa ich pokúsime konfrontovať s kriticko-geografickým pohľadom autorov anglosaskej proveniencie.

PRIESTOR

Medzi základné koncepty výskumu geografie patria **priestor** (*space*), **miesto** (*place*) a **príroda** (*nature*) (Hubbard, Kitchin, Bartley, Fuller, 2005). K základným konceptom sa v súčasnosti pridáva aj kategória času (*time*), ktorú rozvinul T. Hägerstrand a tiež kategória mierky (*scale*). Významnú rolu, a teda druhý základný koncept geografic-

¹ *Mgr. Miloslav Michalko., interný doktorand, Katedra geografie a regionálneho FHPV PU v Prešove, Ul.17. novembra 1, 081 16, Prešov, e-mail: miki.michalko@gmail.com*

kého výskumu zohráva koncept miesta. Matlovič (2007) v diskurze o koncepte miesta tvrdí, že chápanie konceptu miesta sa mení v priebehu vývoja geografického myslenia, ktoré sa často odvíjalo od chápania kategórie priestoru. Toto vyjadrenie implikuje, že medzi miestom a priestorom sú interaktívne vzťahy a nevylučujú sa navzájom. Podľa Jędrzejczyka (2001 in Matlovič, 2007) je teda zrejme, že z geografického hľadiska je kľúčové interpretovať vzájomné vzťahy medzi priestorom a miestom, prípadne aj krajinou. Blažek, Rochovská (2006), Paneli (2004) chápu miesto ako špecifikum a priestor ako možnosť sociálnej činnosti. Konceptu miesta venuje pozornosť Matlovič (2006, 2007). Našu pozornosť obraciame predovšetkým na základnú kategóriu, priestor.

Etymológia slova priestor pochádza z latinského slova *spatium*, čo znamená vzdialenosť alebo úsek. *Spatium* alebo *curriculum* bolo vyjadrením tiež pre jedno kolo v závo-de vozov v Antike. V stredoveku zopár autorov používalo termín ako synonymum pre miesto či lokalitu ako kontajner (Elden, 2009). Na priestor, ako základnú entitu výskumu geografických javov, môžeme nazerať z rôznych uhlov pohľadu. Peet (1998) rozoberá otázku priestoru štúdiom vzťahov medzi spoločnosťou (*society*) a prírodou (*nature*). Pod termínom priestor rozumie povrchovú expanziu prírodného prostredia vytvorenú sociálnymi silami v humanizovanej krajine. Tento vzťah (*society-nature*) je podľa Peeta (1998) časťou širšieho a fundamentálnejšieho vzťahu medzi **mysľou** a **hmotou**, alebo **kultúrou** a **prírodou** a poznamenáva, že otázky významu prírodného alebo duchovného pôvodu uvedomenia a charakteru reprezentácie ľudí a Zeme sú zahrnuté v geografickom chápaní. Peet sa teda pýta: „*Ako konceptualizovať priestor a prírodu?*“. Odpoveď hľadá v dualizme medzi idealistickým a realistickým/materialistickým nazeraním na priestor. Chojnicki (1988 in Matlovič, 2007) argumentuje delením na subjektivistický variant (kantovský) a objektivistický variant (newtonovský). **Idealizmus** teda vyžaduje poriadok na svete, ktorého základnou dimenziou má byť priestor. Do tejto koncepcie zapadá Kantovský transcendentálny idealizmus (Peet, 1998). Kantovský priestor neexistuje objektívne, je len vlastnosťou ľudského vedomia. Podľa Kanta je priestor subjektívnou formou vnímania, čiže apriórne danou formou zmyslovosti. Znamená to, že zmyslové vnemy sú umiestňované v predstavách priestoru. Predstava priestoru je akýmsi organizačným skeletom pre zmyslové vnemy (Chojnicki 1988 in Matlovič, 2007). Táto kantovská filozofia priestoru vidí priestor ako kontajner projektovaný myslou ako organizovaný rámec pre objekty a udalosti, je zdrojom dávnejších filozofií regionálnej geografie. Príkladom je Hettnerovsko-Hartshornovská koncepcia regionalizmu a jedinečnosti (Peet, 1998, Matlovič, 2007).

Vo **vedeckom realizme**, naopak, priestor je nezávislá existencia, ktorá poznáva stretnuté objekty v priestore (Peet, 1998). V tomto zmysle, podľa Newtona priestor existuje nezávisle od vecí, ktoré obsahuje, teda je nezávislý od toho, či je pozorovaný alebo rozumovo vnímaný (Chojnicki, 1988 in Matlovič, 2007). Všimnime si, že Newton vníma priestor z pohľadu istej nadradenosti človeka priestoru, a teda tvrdí, že ľudia sú kvázi vyčlenení z priestoru, aj keď ho dokážu popisovať. Kant, opäť, istým „pokorným“ po-nímaním vytvára nespočetné množstvo svetov závislých na nás samotných, podobne ako Demokritov koncept Mikrokozmu. Peet (1998) tu vidí dva konceptuálne problémy. Po prvé je to **realisticky-absolútna** koncepcia (Newton), kde veci, javy existujú nezávisle od hmoty. Druhou je **realisticky-relatívna** koncepcia, kde naopak k prvej, existuje relatívny priestor pozostávajúci zo vzťahov medzi hmotou, medzi objektmi s materiálnym

základom. Harvey (1993) argumentuje, že priestor môže byť na jednej strane absolútny, nezávislý od hmoty a na druhej relatívny, kde vzťahy medzi vecami existujú, lebo existujú objekty a súvisia s ostatnými. To odkazuje na **relačnú koncepciu** (Leibnitz), ktorá predpokladá, že priestor predstavuje sieť vzťahov medzi konkrétnymi objektmi a udalosťami. Priestor je teda relatívny a predstavuje poriadok koexistencií. Harvey (1993) však dodáva, že priestor nie je ani absolútny, ani relatívny alebo relačný sám o sebe, ale môže byť jeden, alebo aj viac priestorov, ktoré však závisia na okolnostiach, ktoré sa dejú v iných priestoroch.

Snahu o vyjadrenie pojmového aparátu priestoru mali aj autori slovenskej proveniencie Mazúr, Urbánek (1982), ktorí sa snažili o vyjadrenie princípov, podľa ktorých sa prvky krajiny organizujú do celku. Kriticky sa vyjadrovali ku vtedajším metódam výskumu krajiny a argumentovali, že sa o krajine ako o systéme stále hovorí, no na druhej strane sa skúma stále metódami, ako keby systémom nebola. Pojem „krajinný priestor“ definujú ako pojem vzťažný, ktorý sa vždy vyskytuje v určitom kontexte ako súčasť širšieho systému pojmov. Mazúr, Urbánek (1982) začínajú definovaním absolútneho priestoru ako priestoru geografických súradníc a pohyblivých vecí, ktoré sa nachádzajú v statickom priestore. Podľa Körnera (1970 in Mazúr, Urbánek, 1982) tento priestor nazývajú **schémou vecí**, kde priestor nevystupuje samostatne, ale v koherentnej dvojici vec-priestor. Schéma vecí pripúšťa, aby sa vec v priestore premiestňovala, ale nepripúšťa vplyv priestoru na vec. Tvrdia však, že ak by sme pripustili absolútnu pasívnosť priestoru, tak potom by sme nemohli pripustiť existenciu priestorových závislostí a interakcií medzi prvkami, preto absolútny priestor chápú iba ako priestor matematických výpočtov. Svojou argumentáciou narážajú aj na vtedajší režim, ktorý pri zásahoch do krajiny často nepripúšťal dopady na okolie. Mazúr, Urbánek (1982) ďalej argumentujú, že často sa nerátalo s tým, aby lokalizácia nejakého objektu (mesta, priehrady, poľa či rekreačného strediska) mohla zásadne ovplyvniť jeho vlastnosti, a tým i jeho spoločenskú funkciu. Pri tomto probléme si pomáhajú druhou kategóriou od Körnera (1970 in Mazúr, Urbánek, 1982), **schémou polí**. Táto schéma je podľa Mazúra, Urbánka (1982) „niečím viac“, je nositeľom určitých vlastností a je priestorom relatívnym. Avšak tento priestor možno koncipovať len vo vzťahu k určitému prvku krajiny, inak takýto priestor stráca význam. Mazúr, Urbánek (1982) ho nazývajú **monocentrickým priestorom**. Každý monocentrický priestor má charakter systému zloženého z daného prvku krajiny a príslušného priestoru-poľa. Takto by sme mohli koncipovať každú geografickú disciplínu, ktorej zameranie na určitý prvok krajiny zodpovedá príslušnému monocentrickému priestoru. Potom súbor geografických disciplín zodpovedá súboru týchto systémov (Mazúr, Urbánek, 1982). Ale ani v tomto systéme Mazúr, Urbánek (1982) nevidia definovanie krajinného priestoru, pretože podľa nich mu chýba celostný pohľad, pohľad ktorý by nebol zameraný len na jednotlivé prvky krajiny a súbor monocentrických systémov nestačí. Niekedy sa krajinný priestor stotožní s ekonomickým priestorom, inokedy sa chápe iba ako sieť ekologických priestorových väzieb a pod. (Mazúr, Urbánek, 1982). V závere štúdie koncipujú priestor ako **štruktúrované kontinuum**. Vychádzajú zo schémy polí, kde jednotlivým prvkom priradzujú celostné vlastnosti, a tak umožňujú prvkom „vzťahy medzi vzťahmi“, t.j. synergetickú štruktúru, ktorá predpokladá existenciu priestorových väzieb medzi susediacimi oblasťami (napr. vidiecka krajina, veľkomestská aglomerácia, fluválna rovina). Takto koncipované vzťahy spájajú siete jednotlivých oblastí do **systému**

sietí. Mazúr, Urbánek (1982) chápu krajinný priestor ako štruktúru. Z tohto štrukturalistického hľadiska sú potom prvoradá procesy skladania a rozkladania štruktúry. Krajinný priestor je preto nutné chápať ako výsledok týchto procesov, ako výsledok kompozície. Preto pojem krajinný priestor ako štruktúrované kontinuum obracia pozornosť geografov predovšetkým ku vzťahom, väzbám, systémom a štruktúram, a tým i k syntetickým metódam výskumu krajiny, ktoré sú nerozlučne späté s uvedenými kategóriami (Mazúr, Urbánek, 1982). Mazúr, Urbánek (1982) sa pokúsili ukázať priestor v podobe vzťažného (relačného) pojmu, ktorý nejestvuje nikdy sám, ale ktorý je vždy súčasťou určitého systému pojmov, v rámci ktorého nadobúda svoj význam a zmysel.

Podľa Drobíka, Šumberovej (2009), staré pasívne poňatie priestoru ako kontajneru, v ktorom sa veci dejú, bolo nahradené výrazným **relačným pohľadom** na priestor ako vytvorený alebo postavený vedľajší produkt týchto vecí. V tomto zmysle Harvey (2006b in Drobík, Šumberová, 2009) poukazuje na **tripartitné delenie** možnosti chápania priestoru, ktorý delí na absolútny, relatívny a relačný, v zmysle ako sme ho spomínali v predošlých odstavcoch. Pracuje so všetkými troma konceptmi v rovnakom čase a premýšľa nad spoločnosťou, politikou a ekonomikou prostredníctvom interakcie medzi nimi. Keď hovorí o objektoch, tak tvrdí, že všetky sú absolútne, relatívne a relačné v časopriestore. Podľa Drobíka, Šumberovej (2009), táto flexibilná súhra priestorov a entít, stelesnená v takto koncipovanom priestore, umožnila geografovi miešať mierky (*scales*), perspektívu a spôsoby myslenia o politike, kultúre a sociálnych javoch odohrávajúcich sa v priestore. Blažek, Rochovská (2006) tvrdia, že od 70. rokov dochádza k posunu humánnej geografie smerom ku kritickej sociálnej disciplíne a k rekonceptualizácii priestoru. Autori tvrdia, že sociálne zmeny sú kľúčovou črtou spoločenského deja a determinujú zmenu pohľadu na priestor z absolútneho na relatívny a relačný pohľad.

SMEROM KU KONCEPTU KRITICKÉHO PRIESTORU

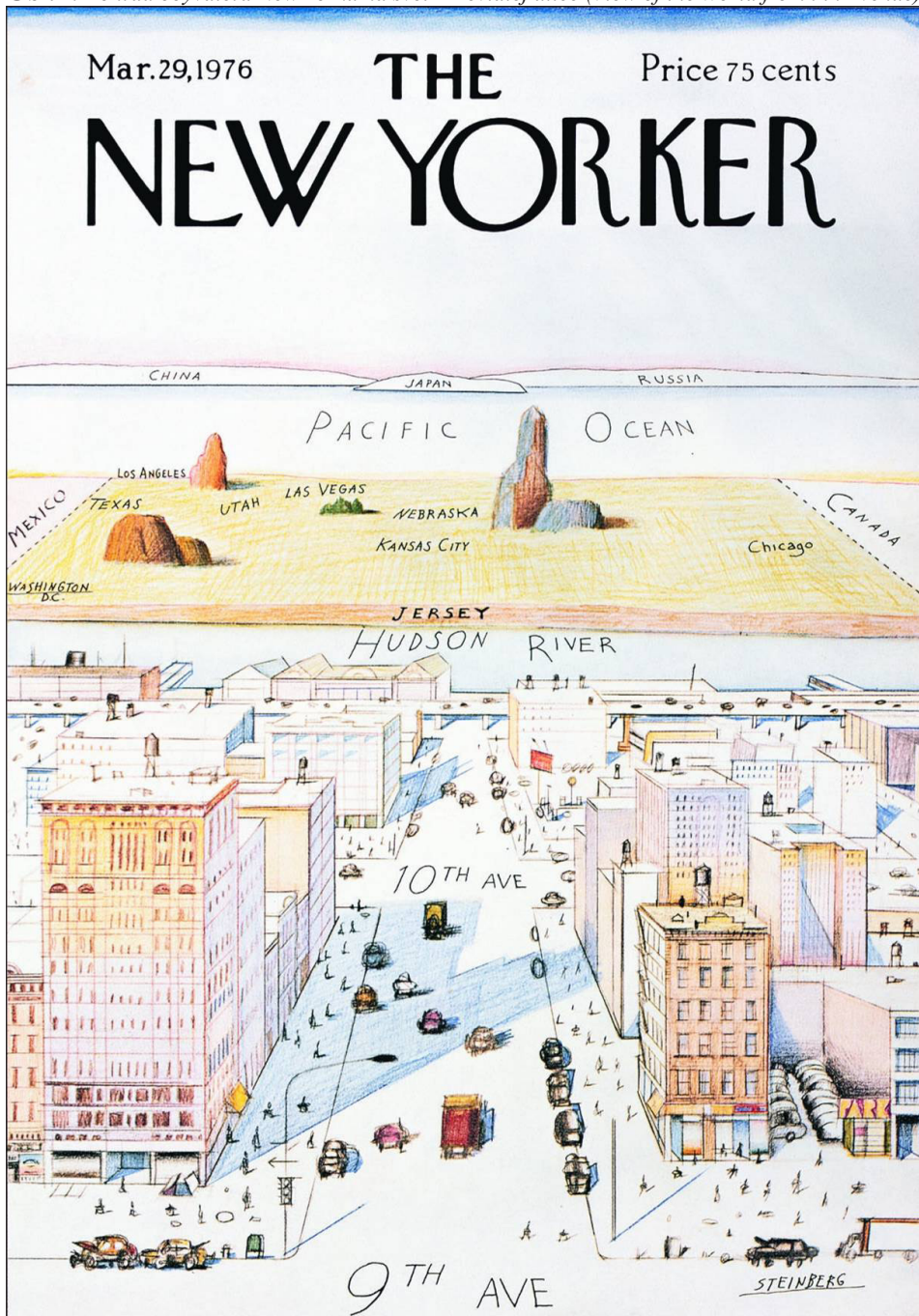
V tomto kontexte Harvey (2005) začína charakteristikou **absolútneho priestoru**, ktorý vidí ako priestor, ktorý je pevný a my v jeho rámci vnímame, alebo plánujeme udalosti. Jedná sa o priestor Newtona a Descarta, a teda je reprezentovaný už ako existujúca a nemenná sieť štandardizovaného merania a kalkulácie. Geometricky je to teda Euklidovský priestor. Sociálne je tento priestor chápaný ako súbor súkromného vlastníctva a iného obmedzeného územného označenia (napr. štáty, administratívne jednotky, plány miest a mestských sietí). **Relatívny priestor** vidí Harvey (2005) ako pojem v kontexte Einsteina alebo neeuklidovského priestoru. Einsteinov argument poukazuje na to, že všetky formy merania závisia od referenčného rámca pozorovateľa a že je nevyhnutné posunúť naše zmýšľanie z priestoru a času na úroveň časopriestoru (*space-time*). V Einsteinovej práci vzťah medzi časom a priestorom nie je koexistenčný, ale práve závislý (Elden, 2009). Harvey (2005) argumentuje, že z prozaickejšieho pohľadu na geografickú prácu vieme, že napríklad priestor dopravných vzťahov vyzerá a je veľmi rozdielny od priestoru súkromného vlastníctva. Jedinečnosť polohy a individuácia² je definovaná ohraničenými teritóriami v absolútnom priestore a umožňuje multiplicitu polôh, ktoré sú rovnako vzdialené od centrálnej polohy mesta. Môžeme vytvárať kompletne rozdielne mapy relatívnych polôh prostredníctvom rozlišovania medzi vzdialenosťami medzi ná-

2 Individuácia je delenie celku na jednotlivosti, odtrhávanie jednotlivého od všeobecného (Ivanová-Šalingová, Maniková, 1983).

kladmi, časom, modálnym rozdelením (auto, bicykel, skateboard) a dokonca narušením kontinuity pohľadom na siete a topologické vzťahy (optimálna trasa pre poštára) a podobne (Harvey, 2005). Harvey (2005) ďalej tvrdí, že relativita je v podstate zmena uhlu pohľadu na problém a že relativita je súčasťou absolútneho priestoru, čo argumentuje aj príkladom najkratšej vzdialenosti medzi bodom A a B, kde ako vieme, to nie je tradičná vzdušná čiara. Ďalej si všíma aj pohľad pozorovateľa, ktorý hrá v priestore kritickú úlohu, kde za negatívny (nekritický) príklad považuje typický pohľad obyvateľa New Yorku na svet, ktorý vystihol Saul Steinberg (1976) (obr. 1). Všetky tieto relativizácie podľa Harveyho (2005) indikujú, ktoré špeciálne pravidlá a zákony sú potrebné pre jednotlivé javy a procesy. Porovnanie rôznych časopriestorových rámcov môže osvetliť rôzne problémy politického rozhodovania. Pri **relačnom priestore** Harvey (2005) upozorňuje na pojem časopriestoru, ktorý je, ako aj v relatívnom priestore, podmienkou. Relačný pojem časopriestoru implikuje interné vzťahy. Harveyho argument spočíva v predstave, že akýkoľvek bod v priestore (časopriestore), nie je možné chápať len ako existujúcu udalosť či vec bez toho, aby sme neuvažovali nad jeho okolím. V tomto kontexte dodávame, že je potrebné brať do úvahy skúsenosť daného bodu v priestore, ktorá ho definuje nie ako osamelú entitu, ale skôr ako skúsenostnú integrujúcu jednotku v časopriestore, ktorá je ovplyvnená ako lokálnymi vplyvmi, tak aj externými (globálnymi) vplyvmi (napríklad osamelý strom na lúke sa javí zdanlivo ako osamelá entita, no na jeho definovanie musíme brať do úvahy lokálne vplyvy ako pôdny substrát, nadmorskú výšku či vegetačné pásmo, no na druhej strane je definovaný aj makroklimatickými činiteľmi, ktoré zdefinovali jeho predpoklad rastu na základe podnebia).

Harvey (2005) uvádza príklad pre reprezentáciu všetkých troch priestorov, ktoré sú navzájom prepojené. Argumentuje prednáškou vyučujúceho v učebni. Učebňa je ohraničený absolútny priestor so stenami, oknami, podlahou, stropom atď., a tiež s vyhradenou absolútnou dobou trvania prednášky. Na to, aby študenti počuli a videli vyučujúceho musia byť v danom absolútnom priestore a absolútnom čase. Všetci študenti sú identifikovaní ako individuálne objekty umiestnené na stoličkách v absolútnom priestore. Ale vyučujúci je okrem absolútneho umiestnenia v priestore umiestnený aj v relatívnom priestore vzhľadom k študentom. Pri jeho prejave narastá v časopriestore relatívna medzera medzi študentmi, ktorí ho počúvajú, a tými, čo nevnímajú. Do toho ešte prenikajú relačné trajektórie života študentov, kde jeden premýšľa o hroznej katastrofe, čo počul ráno v rádiu alebo o nenaplnenej láske, alebo študentka premýšľa o vône rannej kávy. Vyučujúci vie, na akom mieste v absolútnom priestore študenti sedia, ale nemôže tušiť, čo sa deje v ich hlavách. V tomto kontexte si Harvey (2006a, s. 275) kladie otázku: „*Čo znamená pojem priestor?*“. Toto zamyslenie však nahrádza otázkou: „*Ako je možné, že rozdielne ľudské skúsenosti vytvárajú a používajú rozdielne konceptualizácie priestoru?*“. Problém správnej konceptualizácie priestoru by sa mal teda skúmať cez ľudskú skúsenosť. Harvey (2006a) ďalej argumentuje, že majetkový vzťah, napríklad vytvára absolútny priestor v rámci ktorého môže fungovať monopol moci. Pohyb ľudí, tovarov, služieb a informácií sa odohráva v relatívnom priestore, pretože to stojí množstvo peňazí, času, energie a prekonávanie vzdialeností. Pôdne parcely tiež získavajú benefity, pretože sú vo vzťahu k iným parcelám a v podobe nájomného (*rent*) sa relačný priestor zhmotňuje ako dôležitý aspekt ľudskej spoločenskej činnosti. Tu si Harvey (2005) pomáha Lefebvreovou (1991) tripartitnou koncepciou produkcie priestoru (production of

Obr. 1: Pohľad obyvateľa New Yorku na svet z Deviatej ulice (View of the World from 9th Avenue)

Zdroj: Steinberg (1976)

Tab. 1: Matica možných významov priestoru (Harvey, 2005)

	Materiálny priestor (svet skúseností)	Reprezentácia priestoru (svet vnímania cez pojmy)	Priestor reprezentácie (svet prežívania)
Absolútny priestor	Steny, mosty, dvere, schodiská, podlahy, stropy, ulice, budovy, mestá, hory, kontinenty, vodné plochy, územné značky, fyzické hranice a prekážky, brány, spoločenstvá ...	Katastrálne a administratívne mapy; Euklidovská geometria; popis krajiny, otvorený priestor, miesto, umiestnenie a pozicionalita; (jednoduché ovládanie a riadenie) - Newton a Descartes	Pocity spokojnosti v okolí domova; pocit bezpečia alebo uväznenie z uzavretého priestoru (plot, hradby); pocit moci, sily z vlastníctva, riadenia a nadvlády nad priestorom; strach z ostatných "za hranicou"
Relatívny priestor (čas)	Obeh a tok energie, vody, vzduchu, tovaru, ľudí, informácií, peňazí, kapitálu; zrýchlenie a úbytky hodnôt kvôli prekonávaniu vzdialeností	Tematické a topologické mapy (napríklad systému potrubia v Londýne); nie-Euklidovská geometria a topológia; metafory lokalizovaných znalostí, pohybu, mobility, vysídlenia, zrýchlenia, časopriestorová kompresia; (zložitejšie ovládanie a riadenie vyžadujúce sofistikovanejšie techniky) – Einstein, Riemann	Úzkosť pri meškaní do školy, práce; napätie z pohybu do neznáma; frustrácie v dopravnej zápche, napätia z časopriestorovej kompresie, z rýchlosti, z pohybu
Relačný priestor (čas)	Elektromagnetické toky a energetické polia; sociálne vzťahy; nájomný a ekonomický potenciál krajiny; koncentrácie znečistenia; energetický potenciál; zvuky, pachy a pocity v ovzduší	Surrealizmus, existencializmus, psycho-geografia, kyberpriestor, metafory internalizácie sily a moci (veľmi ťažké ovládanie a riadenie - teória chaosu, dialektika, vnútorné vzťahy, kvantová matematika) - Leibniz, Whitehead, Deleuze, Benjamin	Predstavy, fantázie, túžby, sklamanie, spomienky, sny, preludy, psychické stavy (napr. agorafóbia, závraty, klaustrofóbia)

space). Lefebvre (1991) definuje **materiálny priestor** (*material space*), ako priestor skúseností a vnímania prostredníctvom zmyslov a dotykov v hmotnom svete (s hmotou). Druhou kategóriou je **reprezentácia priestoru** (*the representation of space*), priestor ako vnímaný a reprezentovaný a **priestor reprezentácie** (*the space of representation*), ktorý vníma ako priestor každodenných ľudských zážitkov, pocitov, predstav a uvažovaní, ako žiť zo dňa na deň. Túto koncepciu Harvey (2005), uplatnením dialektiky, nasadzuje v matici 3x3 na svoju tripartitnú koncepciu delenia priestoru, kde podmienkou je zachovanie vzťahov medzi jednotlivými bunkami (tab. 1).

Z nášho pohľadu absolútny priestor v matici (tab. 1, prvý riadok) môžeme chápať ako statický priestor, ktorý je definovaný hmatateľnými objektmi, prostriedkami a výpočtami reprezentujúcimi dané hmatateľné objekty a následne pocitmi, ktoré vyplývajú z predošlých vzťahov. V tomto priestore čas nehrá podstatnú rolu. Relatívny priestor (druhý riadok) môžeme chápať ako priestor pohybu, výmeny alebo tokov javov, informácií a objektov, ktoré sú reprezentované cez tematické mapy a rôzne metafory s následnou implikáciou pocitov vyvolaných týmito faktormi. Kategória času je tu podmienkou, pre-

tože pojem času je kategoricky podmienený zmenou stavu vecí. Relačný priestor (tretí riadok) môžeme nazvať aj súvzťažným v zmysle interakcie medzi hmotou a zmyslami, ktoré sú reprezentované cez vedecké a umelecké pojmy s implikáciou na zložitejšie pociťové a psychické stavy. Kategória času je tu rovnakou podmienkou, ako aj v relatívnom priestore.

Tab. 2: Časovo priestorová matica na základe Marxistickej teórie (Harvey, 2005)

	Materiálny priestor (svet skúsenosti)	Reprezentácia priestoru (svet vnímania cez pojmy)	Priestor reprezentácie (svet prežívania)
Absolútny priestor	Užitočné komodity, konkrétne pracovné postupy, bankovky a mince, súkromné vlastníctvo/ štátne hranice, fixný kapitál, výrobné závody, vytvorené prostredie, priestory spotreby, priestory pre štrajk, obývané priestory	Úžitkové hodnoty a konkrétna práca; Vykorišťovanie v pracovnom procese (Marx) vs. práca ako kreatívna hra (Fourier); mapy súkromného vlastníctva a triednej exklúzie; mozaika nerovnomerného geografického rozvoja	Odcudzenie vs. tvorivá spokojnosť; izolovaný individualizmus vs. sociálna solidarita; lojalnosť voči miestu, triede, identite, atď; relatívna deprivácia; nespravodlivosť; nedostatok dôstojnosti, hnev vs. spokojnosť
Relatívny priestor (čas)	Trhová výmena; obchod; cirkulácia a toky komodít, energie, pracovnej sily, peňazí, kreditu alebo kapitálu; dochádzka a migrácia; toky informácií a agitácia z vonku	Výmenné hodnoty (hodnoty v pohybe); Akumulačné schémy, komoditné reťazce; modely migrácií a diaspór; input – output modely; teórie časopriestorových záplat; likvidácia priestoru na úkor času, cirkulácia kapitálu vo vytvorenom prostredí; vytváranie svetového trhu; siete; geopolitické vzťahy a revolučné stratégie	Fetišizmus tovarov a peňazí (trvalo nesplniteľné túžby); úzkosť/radosť v časopriestorovej kompresii; nestabilita; neistota; intenzita akcie a pohybu vs. stav pokoja; „všetko to, čo prechádza z hmotnej látky do abstraktnej povahy ...“
Relačný priestor (čas)	Abstraktný pracovný proces; fiktívny kapitál; hnutia odporu; náhle manifestácie a politické demonstrácie; „duch revolučného pohybu“	Peňažné hodnoty; Hodnota ako sociálne nevyhnutná pracovná doba; stuhnutá ľudská práca vo vzťahu k svetovému trhu; pravidlá hodnoty v pohybe a sociálna sila peňazí (globalizácia); revolučná viera a strach; stratégie pre zmenu	Hodnoty; Kapitalistická hegemonia; povedomie strednej a spodnej triedy, medzinárodná spravodlivosť; univerzálne práva; utopistické sny; empatia s inými: „ <u>iný svet je možný</u> “

Harvey (2005) pokračuje v zamýšľaní sa nad priestorovou maticou a snaží sa do nej zakomponovať marxistickú teóriu, ktorá mu je vlastná. Výsledkom týchto úvah je tabuľka 2, v ktorej môžeme sledovať zmeny v bunkách ovplyvnené pohľadom na priestor cez historický materializmus, cez dialektiku, cez kritiku vlastníckych vzťahov, mocenských hier a nátlaku na aktérov, ktorí nevlastnia výrobné prostriedky, a tiež cez kritiku globalizácie a kapitalizmu. Syntézou matice a kriticko-geografickej teórie sa ďalej vytvára koncept priestoru, ktorý môžeme nazvať aj kritickým konceptom priestoru, ktorého základom je uvedomovanie si nespravodlivosti a nerovnomernosti v procese dialektického chápania, a teda aj kritického uvažovania. Marxistickej teórii sa v tomto príspevku nebudeme venovať kvôli jej zložitosti a rozsiahlosti.

Tak ako aj Drobík, Šumberová (2009), ktorí nahrádzajú staré pasívne poňatie priestoru ako kontajneru, v ktorom sa veci dejú výrazným relačným pohľadom na priestor, tak aj Harvey vo svojej tripartitnej koncepcii vníma relačný priestor ako priestor finálnych rozhodnutí, ktoré sú podmienené absolútnym a relatívnym priestorom. Harvey (2006a) tvrdí, že pamäť je nástrojom relačného priestoru, ktorý je dominantným referenčným rámcom, v ktorom sa odohrávajú rozhodnutia. Podľa nás je pamäť istý spôsob virtualizácie priestoru, ktorá konceptualizuje zažitú objektívnu realitu daného absolútneho priestoru. Podľa Benjamina (1968 in Harvey, 2006a) pamäť je možnosťou, ktorá v čase krízy môže nekontrolovateľným vzplanutím odhaliť nové možnosti. Alebo ako píše H. de Balzac: „*Nádej je spomienka, ktorá túži*“. Zhmotnením takejto pamäte môže byť objekt v absolútnom priestore, ktorý v sebe zahŕňa relatívne a hlavne relačné ponímanie, napríklad Ground Zero v New Yorku, alebo Ulica Pavla Horova v Devínskej Novej Vsi, či múzeum SNP v Banskej Bystrici. Harvey (2006a) dodáva, že kolektívna pamäť, aj keď rozšírená v prostredí, môže hrať významnú rolu pri kreovaní sociálnych a politických hnutí. Dobrým príkladom je súčasná situácia na Wall Street a vytvorené nenásilné demonštračné hnutie AVAAZ (World in Action) (www.avaaz.org), v ktorom k októbru 2011 bolo zaregistrovaných cez 10 miliónov sympatizantov z celého sveta, ktorí demonštrujú proti chudobe, off-shore kapitalizmu a sociálnej nerovnosti.

V kritickom priestore sa pohybuje aj Doreen Massey (Blažek, Uhlíř, 2002), ktorá chápe priestor ako výsledok diferencovaných a vzájomne sa prelínajúcich sociálnych vzťahov. Na rozdiel od Harveyho (2005), u ktorého prevláda prepojenosť trojitej povahy priestoru, Massey nepripúšťa absolútny priestor, ale priestor, ktorý je výsledkom sociálnych vzťahov a ich historického naloženia a prekryvania v konkrétnom území. Tvrdí, že priestor a spoločnosť nie je možné oddeliť a že priestor je nutné konceptualizovať ako integritu sociálneho a priestorového, pretože sociálne vzťahy sa vždy odohrávajú v priestore. Priestor je teda nutné chápať ako relačný a hlavne z pohľadu sociálnych vzťahov spojených s určitou mocou a vzájomných pozícií medzi podriadenosťou a nadradenosťou (Blažek, Uhlíř, 2002). V tomto zmysle Massey (2004) premýšľa o relačnom priestore, ktorý odvodzuje cez pochopenie povahy našej identity. Napríklad tvrdí, že nie sme vlastníckmi nášho „ja“ s ktorým by sme vyšli von a interagovali s ostatnými, ale do istej miery sú naše bytie (naše ja), naše identity vytvorené cez vzťahy a praktiky interakcie. Identity sú tvorené vo vzťahoch a cez vzťahy (ktoré zahŕňajú nevzťahovosť, nedostatky a hiáty). V konečnom dôsledku nie sú zakorenené alebo statické, ale sú zmutovanými stále pokračujúcimi produktmi (Massey, 2004). V týchto slovách môžeme identifikovať aj dialektický proces uvažovania nad relačným sociálnym priestorom, ktorý je tvorený neustálym

kolobehom a neustále sa ovplyvňujúcim dualizmom medzi našou identitou, našim „ja“ na jednej strane a vzťahmi, reláciami na strane druhej. To je argument (Massey, 2001), ktorý mal svoje presné paralely v rekonceptualizácii priestorovej identity. Pochopenie relačnej povahy priestoru bolo sprevádzané argumentmi o relačnej konštrukcii identity miesta (pozri Matlovič, 2006, 2007, Matlovičová, 2007, 2010). Ak priestor je produktom skúseností, trajektórií, vnútorných vzťahov, ak vytvárame priestor cez interakcie na všetkých úrovniach, od lokálnej po globálnu, tak potom priestor musí byť zakotvený v relačných spôsoboch ako vnútorne komplexný, v zásade neviazaný v akomkoľvek absolútnom zmysle a nevyhnutne historicky sa meniaci (Massey, 2001). Relačné stanovisko deklaruje Massey (1984 in Hubbard, Kitchin, Valentine, 2008) aj definovaním priestoru ako produktu, ktorý je pretiahnutý, krížiaci sa a formulujúci sociálne vzťahy v ekonomike. Soja (1990) tvrdí, že sociálne a priestorové vzťahy sú dialekticky interaktívne, a že sociálne vzťahy produkcie sú priestor vytvárajúce a priestorovo závislé. Massey (1994 in Blažek, Rochovská, 2006) dodáva, že priestor nie je absolútnou dimenziou, ale kultúrnou koexistenciou sociálnych vzťahov všetkých geografických mierok, preto je podľa nás ďalšou súčasťou kritického nazerania na priestor aj komplexnosť pohľadu, aj keď pripúšťame, že sa jedná o veľmi zložitú metódu predpokladajúcu široký záber geografa.

DISKUSIA

Naším cieľom pri písaní príspevku bola snaha o pochopenie priestoru ako pojmu. Ak niečomu priradíme pomenovanie, tak to často obmedzíme len na význam tohto pomenovania. Keďže pojem priestor sa môže zdať iba ako jednoduché vyjadrenie všetkého, čo je okolo nás, v príspevku sme sa pokúsili o rozšírené chápanie tohto termínu z viacerých uhlov pohľadu. Ak by sme definovali priestor v jednoduchom zmysle slova, tak môžeme tvrdiť, že pod pojmom priestor sa rozumie trojrozmerný kontajner objektov okolo nás. Avšak priestor nie je iba absolútnym vyjadrením statických materiálnych objektov, a preto je nutné k nemu priradiť aj štvrtý rozmer, ktorým je čas. Každá časová zmena znamená aj zmenu stavu vecí. Vychádzajúc z tohto predpokladu, je podľa nás dôležité uvažovať o priestore ako o viacúrovňovom termíne. Ako Harvey (2005, 2006a, 2006b), Peet (1998), Körner (1970) či Mazúr, Urbánek (1982), tak aj my sa prikláňame k istej tripartitnej povahe priestoru. Vidíme objekty ako absolútne v priestore, ale zároveň ako relatívne interagujúce na základe istých vzťahov a úzko prepojené s okolitými javmi. Z pohľadu politickej geografie, je súčasný pohľad zameraný skôr na relatívny a relačný priestor ako sociálne konštruovaný, a teda zameraný na vysokú diverzitu nerovností v sociálnom priestore.

Pre komplexnejšie definovanie priestoru je nevyhnutný kritický pohľad. Je dôležité pozerieť sa na priestor ako sociálne konštruovaný, a teda je dôležité vidieť nerovnomernosti rozvoja priestoru a chápať ich ako dôsledok systémových nedostatkov. Úzky pohľad v tomto kontexte nám nedovoľuje vidieť skutočné „čierne diery“ v priestore, ktoré alokujú a pohlcujú zdroje spolu s ostatnými socio-ekonomickými nástrojmi, ktoré sa týkajú vyrovnávania regionálneho rozvoja. Problém kapitálu, ako hlavného činiteľa regionálneho rozvoja, vidíme teda v dvoch úrovniach. Na jednej strane sa kapitál alokuje v priestore len v určitých „silných“ uzloch, a na druhej strane, vidíme problém v jeho povahe miznutia za „horizontom udalostí“. Harveyho (2005, 2006a, 2006b) pokus o rozloženie priestoru do vzťahov na rôznych úrovniach medzi jednotlivými kategóriami priestoru

(absolútny, relatívny a relačný) môže byť nástrojom pre rozkladanie priestoru ako sociálne konštruovaného na úrovne, medzi ktorými prebiehajú synergické vzťahy, ktoré sú často netransparentné a sú dôsledkom „čiernych dier“, ktoré implikujú miznutie zdrojov za „horizontom udalostí“.

ZÁVER

V tomto príspevku sme sa pokúsili o konceptualizáciu priestoru z pohľadu kritickej geografickej teórie. Kritický koncept priestoru môžeme definovať podľa Harveyho (2005) matice 3x3, kde stavia do tenzie absolútny, relatívny a relačný priestor (riadky) s Lefebvrevou koncepciou produkcie priestoru (stĺpce). Harvey (2005) pokladá relačný priestor za priestor finálnych rozhodnutí, v ktorom pamäť pokladá za jeho nástroj. Podľa nás je pamäť istý spôsob virtualizácie priestoru, ktorá konceptualizuje zažitú objektívnu realitu daného absolútneho priestoru. Syntézou matice a kriticko-geografickej teórie sa ďalej vytvára koncept priestoru, ktorý môžeme nazvať aj kritickým konceptom priestoru, ktorého základom je uvedomovanie si nespravodlivosti a nerovnomernosti v procese dialektického chápania, a teda aj kritického uvažovania.

Pri koncipovaní kritického priestoru sa nemôžeme uspokojiť s priestorom ako trojrozmerným kontajnerom všetkých javov, objektov a tokov na jednej úrovni. Je nutné tento kontajner rozložiť do oddelených vrstiev napríklad prostredníctvom Harveyho matice, pretože len tak dokážeme pozorovať vzťahy (relácie), ktoré predstavujú jediné spojenie medzi priestormi a odhaľujú podstatu skúmaného javu. Podobne aj Mazúr, Urbánek (1982) chápu krajinný priestor ako štruktúru. Z tohto štrukturalistického hľadiska sú potom prvoradé procesy skladania a rozkladania štruktúry (Mazúr, Urbánek, 1982). Nepostačuje vidieť objekt len ako osamelý bod v karteziánskej sústave, ktorý odráža elektromagnetické vlny, ktoré naše oko rozpoznáva. Je nutné vidieť vzťahy medzi objektmi a javmi, a tak sa snažiť o ich pochopenie. Tiež je veľmi dôležité neuspokojiť sa s priestorom, v ktorom žijeme v zmysle nemenného, stáleho pojmu, ktorý je tu „od vekov“ a brať ho ako fakt. Tu vidíme obrovskú nutnosť dialektického prístupu, cez ktorý musíme priestor podrobovať neustálemu dotazovaniu a kritickému premýšľaniu, aby sme neupadli do letargie samozrejmosti a každodennej rovnakosti. Preto koncept kritického priestoru môžeme chápať aj ako dynamický kolobeh javov a objektov, ktoré sú medzi sebou v neustálej interakcii. Iný priestor je možný!

Na záver si dovoľme uviesť príklad naloženia kritickej matice priestoru na každodenný efekt dlhovej mašinérie bežného života. Systém na Slovensku a vo väčšine iných krajín je nastavený tak, aby spotrebiteľom vyplácal mzdu len do takej výšky, ktorá obsiahne prevažne len základné každodenné výdavky. Cieľom tejto filozofie je vyvolať tlak na spotrebiteľa, aby si požíčial cez rôzne finančné inštitúcie úvery, hypotéky atď. Tento stav, záväzok jednoznačne dáva moc do rúk tým, ktorí požíčievajú a tak nepriamo ovládajú spotrebiteľov. Finančná pôžička sa nachádza v relatívnom priestore (druhý riadok), keďže ju chápeme ako istý tok kapitálu. Avšak táto pôžička svojim relatívnym dopadom na spotrebiteľa v ňom vyvolá pocit záväzku, ktorý sa spája s neslobodou a tým pádom s ovládaním spotrebiteľa danou finančnou inštitúciou. To má za následok vyvolanie strachu u dlžníka z možnej platobnej neschopnosti, či neistoty (tretí stĺpec). Tieto psychologické argumenty implikujú rodinnú nepohodu, stres, v krajnom prípade psychické ochorenia v procese uvedomenia si relačných dôsledkov (tretí riadok).

Poznámka: Príspevok je súčasťou riešenia grantového projektu VEGA č. 1/0611/09 *Koncept miesta v regionálnogeografickej analýze a syntéze a teritoriálnom marketingu: teoreticko-metodologický rámec a aplikácia na vybrané modelové územia* (vedúci projektu prof. R. Matlovič).

LITERATÚRA

- AVAAZ (World in Action), dostupné na: www.avaaz.org.
- AGNEW, J. A., DUNCAN, J. S. 1989. *The Power of Place: Bringing Together Geographical and Sociological Imaginations*. London: Unwin Hyman In: Drobík, T. 2010. Aplikace kritické geopolitiky pro studium projevů resistance. Dizertačná práca, Praha, 200 s.
- BENJAMIN, W. 1968. *Illuminations*. New York: Schocken In: Harvey, D. 2006a. Critical reader. Blackwell Publishing Ltd, ISBN: 978-0-631-23510-1, 340 s.
- BLAŽEK, M., ROCHOVSKÁ, A. 2006. *Feministické geografie*. Bratislava: Geografika, ISBN 80-969338-7-6, 188 s.
- BLAŽEK, M., UHLÍŘ, D. 2002. *Teorie regionálního rozvoje*. Karolinum, Praha, ISBN 80-246-0384-5, 212 s.
- CHOJNICKI, Z. 1988. *Basic philosophical and methodological problems of space and time*. Concepts and Methods in Geography, 3, 9-23 In: Matlovič, R. 2006. Geografia – hľadanie tmelu (k otázke autonómie a jednoty geografie, jej externej pozície a inštitucionálneho začlenenia so zreteľom na slovenskú situáciu). *Acta Facultatis Studiorum Humanitatis et Naturae Universitatis Prešoviensis, Folia Geographica*, 9, 6-43.
- DROBÍK, T., ŠUMBEROVÁ, M. 2009. *Chapters of Modern Human Geographical Thought*. Cambridge Scholars Publishin, ISBN 978-1443801072, 197 s.
- ELDEN, S. 2009. *Space*. In Kitchin, R., Thrift, N. 2009. International Encyclopedia of Human Geography. Volume 10, Elsevier, Oxford, UK, ISBN 978-0-08-044921-0, 465 s.
- HARVEY, D. 1993. *Social Justice and the City*. Ipswich: Ipswich Book Co. Ltd., ISBN 0-631-16476-6, 336 s.
- HARVEY, D. 2005. *Spaces of Neoliberalization. Towards a Theory of Uneven Geographical Development*. Franz Steiner Verlag, ISBN 3-515-08746-X, 131 s.
- HARVEY, D. 2006a. *Critical reader*. Blackwell Publishing Ltd, ISBN: 978-0-631-23510-1, 340 s.
- HARVEY, D. 2006b. *Spaces of Global Capitalism*. London: Verso In: Drobík, T., Šumberová, M. 2009. Chapters of Modern Human Geographical Thought. Cambridge, ISBN 978-1443801072, 197 s.
- HUBBARD, P., KITCHIN, R., BARTLEY, B., FULLER, D. 2005. *Thinking geographically: space, theory and contemporary human geography*. London: Continuum, ISBN 0-8264-5624-3, 275 s.
- IVANOVÁ-ŠALINGOVÁ, M., MANÍKOVÁ, Z. 1983. *Slovník cudzích slov*. Bratislava: SPN, 789 s.
- KÖRNER, S. 1970. *Zkušenost a teorie*. Praha In: Mazúr, E., Urbánek, J. 1982. Kategória priestoru v geografii. *Geografický časopis*, 34, 309-325.
- LEFEBVRE, H. 1991. *The production of space*. Blackwell Publishing Ltd, ISBN 0-631-14048-4. 454 s.

- MASSEY, D. 1984. *Spatial Divisions of Labour: Social Structures and the Geography of Production*. Basingstoke: Macmillan In: Hubbard, P., Kitichin, R., Valentine, G. 2008. Key texts in human geography. SAGE Publications Ltd, London, ISBN 978-1-4129-2260-9, 236 s.
- MASSEY, D. 1993. *Politics and space/time*. New Left Review, April 64-84.
- MASSEY, D. 1994. *Space Place and Culture*. Minesota: UMP In Blažek, M., Rochovská, A. 2006. Feministické geografie. Bratislava: Geografika, ISBN 80-969338-7-6, 188 s.
- MASSEY, D. 2001. *Space Place and Gender*. Polity Press, ISBN 0-8166-2616-2, 288 s.
- MASSEY, D. 2004. *Geographies of responsibility*. Geogr. Ann., 86 B (1): 5–18.
- MATLOVIČ, R., MATLOVIČOVÁ, K. 2006. *Koncept miesta vo vývoji geografického myslenia* In Kraft, S., Mičková, K., Rypl, J., Švec, P., Vančura M.(eds.): Česká geografie v Evropském prostoru, sborník příspěvků XXI. sjezdu České geografické společnosti, 30.8.-2.9.2006, Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, červen 2007, pp. 181-190.
- MATLOVIČ, R. 2007. *Geografia – hľadanie tmelu (k otázke autonómie a jednoty geografie, jej externej pozície a inštitucionálneho začlenenia so zreteľom na slovenskú situáciu)*. Acta Facultatis Studiorum Humanitatis et Naturae Universitatis Prešovien-sis, Folia Geographica, 9, 6-43.
- MATLOVIČOVÁ, K. 2007. *Place as Overlap Between the Interests of Regional Geography and Marketing*. Revija za geografijo, številka 2-2 / 2007, Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Slovenija, ISSN 54-665X, 53-62.
- MATLOVIČOVÁ, K. 2010. *Place branding as a useful tool of place competitiveness*. Acta Universitatis Palackianae Olomucensis – Geographica, Vol. 41, No. 1, 2010, ISSN 1212-2157, 5-14.
- MAZÚR, E., URBÁNEK, J. 1982. *Kategória priestoru v geografii*. Geografický časopis, 34, 309-325.
- NOVOTNÝ, J., 2004. *Spoločensko-ekonomická diferenciácie sveta se zvláštním dôrazem k rozdiľom regionálnym*. Dizertačná práca, Praha, 268s.
- PANELI, R. 2004. *Social Geographies: From Difference to Action*. London: Sage publication.
- PEET, R. 1998. *Modern Geographical Thought*. Oxford: Blackwell, ISBN 978-1-55786-378-2, 342 s.
- SOJA, E. 1990. *Postmodern Geographies*. Bookcraft Ltd., ISBN 0-86091-255-6, 266 s.
- STEINBERG, S. 1976. *View of the World from 9th Avenue. Atrament, pastel, farebná ceruza a vodové farby na papieri, 28 x 19"*. Namaľované pre titulku *The New Yorker*, 29. Marec 1976, dostupné online: www.saulsteinbergfoundation.org/gallery24viewo-fworld.html.

SPACE AS A MAIN CONCEPT OF GEOGRAPHY RESEARCH. TOWARDS THE CRITICAL CONCEPT OF SPACE

Summary

When drawing up a critical space we can not be satisfied with a space as a three-dimensional container of all phenomena, objects and flows on the same level. It is necessary to decompose the container into separate layers by means of Harvey matrix, because only in this way we can observe the relationships (relations) which represent the only connection in space and they reveal the nature of the examined phenomenon. It is not sufficient to see the object as a lone point in the Cartesian system, which reflects the electro-magnetic waves, recognized by our eye. It is necessary to see the relationships between objects and phenomena, and hereby try to understand them. It is also very important not to accept the space in which we live in terms of unchanging, permanent notion which exists „for ages“ and to take it for granted. Here we see a significant need for a dialectical approach, through which we have to subject the space to continuous questioning and critical thinking in order to avoid falling into lethargy, commonplace and day to day sameness. Therefore, the concept of critical space can be understood as a dynamic cycle of events and objects that are in a constant cycle among themselves. A different world is possible!

Finally, let us give an example of implementing the critical matrix of space on a daily effect of the debt machinery in common life. The system in Slovakia and in many other countries is set so that the consumers would receive the wages only to a level that will cover mostly their basic everyday expenses (if the consumer is not the owner of fixed assets). The aim of this philosophy is to generate the pressure on the consumer so that he would borrow through various financial institutions, loans, mortgages, etc. This condition or commitment puts the power in the hands of those who borrow and thus indirectly control the consumers. Financial loan is in relative space (second row), whereas it is understood as a certain flow of capital. However, this loan, having the relative impact on a consumer, evokes in him the feeling of obligation, which is associated with the lack of freedom and hence with the control of the consumer by a given financial institution. This results in the generation of the debtor's fear from possible insolvency or uncertainty (third column). These psychological arguments implicate family disharmony, stress, and in the worst case mental illnesses in the process of awareness of the relational consequences (third row).

Recenzovali: Prof. RNDr. René Matlovič, PhD.
Prof. RNDr. Ján Otáhel', CSc.